

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پردیس نمین

گروه زبان و ادبیات فارسی

بررسی نظریه‌ی توسل و انعکاس آن در شعر عرفانی فارسی از قرن ششم تا نهم

استاد راهنما :

دکتر احسان شفیقی

استاد مشاور :

دکتر شکراله پورالخاص

توسل :

سبحان نوری زاده ناوی

دانشگاه محقق اردبیلی

زمستان ۱۳۹۰

بررسی نظریه ی توسل و انعکاس آن در شعر عرفانی فارسی از قرن ششم تا نهم

توسل :

سبحان نوری زاده ناوی

پایان نامه برای اخذ درجه کارشناسی ارشد
در رشته زبان و ادبیات فارسی
از
دانشگاه محقق اردبیلی

اردبیل-ایران

ارزیابی و تصویب شده توسط کمیته پایان نامه با درجه
دکتر احسان شفیقی (استاد راهنما و رئیس کمیته).....
دکتر عسگر صلاحی (داور).....
دکتر شکر اله پور الخاص (استاد مشاور).....

زمستان ۱۳۹۰

تحفه ایست ناقابل از بنده ی حقیر،
تقدیم به اسوه ی مهربانی و شکیبایی، مادر بزگوارم
که همواره پشتیبان حقیر بوده اند و همچنین
همسر صبورم که به عنوان مشوقی دلسوز
در تهیه ی این اوراق مرا یاری نموده اند .

سپاسگزاری :

* (مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَ لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ) *

از خداوند مَنّان سپاسگزارم که به بنده ی حقیر توفیق جمع آوری و تدوین این سطور به عنوان پایان نامه را ارزانی داشت. بی شک، اگر کوچکترین موفقیتی در تهیه ی این پایان نامه نصیب اینجانب شده باشد مرهون زحمات بیدریغ استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر احسان شفیقی است که با تلاشهای بی وقفه ی خویش حقیر را در تهیه و تنظیم این پایان نامه یاری نموده اند. و تقدیر و تشکر می کنم از استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر شکراله پورالخاص که مشاوره های پیاپی ایشان مسیر تدوین این پایان نامه را بر پیش رویمان گشود. و همچنین تقدیر و تشکر می کنم از اخوی بزرگوارم جناب آقای معرفت نوری زاده کارشناس ارشد زبان و ادبیات عرب که در تهیه ی منابع مورد نیاز کمال همکاری را با حقیر داشته اند و از سایر عزیزان که در تهیه ی این پایان نامه با بنده همکاری داشته اند کمال تشکر را دارم. باشد که زبان قاصر ما نمی از دریای بی کران محبت این عزیزان را ستوده باشد بحمد اله و التوفیق.

نام خانوادگی دانشجو : نوری زاده ناوی

نام : سبحان

عنوان پایان نامه : بررسی نظریه ی توسل و انعکاس آن در شعر عرفانی فارسی از قرن ششم تا قرن نهم

استاد راهنما : آقای دکتر احسان شفیقی

استاد مشاور : آقای دکتر شکر اله پور الخاص

مقطع تحصیلی : کارشناسی ارشد

رشته : زبان و ادبیات فارسی

گرایش : محض

دانشگاه : محقق اردبیلی

دانشکده : ادبیات و علوم انسانی پردیس نمین

تاریخ فارغ التحصیلی : ۹۰/۱۲/۱۶

تعداد صفحات : ۱۸۰

کلید واژه ها : توسل، شفاعت، شرک، توحید، اولیاء، سیر و سلوک، استمداد.

چکیده

موضوع تحقیق حاضر، توسل به اقسام مختلف دستاویزها و وسایط موجود، جهت تقرّب به خداوند و جلب خشنودی اوست. بازگشت انسان از این دنیای فانی به دنیای باقی، امری حتمی و گریزناپذیر است. بر اساس تعالیم دین مبین اسلام و توصیه های شارع مقدّس و مبانی اعتقادی مسلمانان، تنها راه رهایی از عذاب اخروی و دوزخ ابدی، جلب خشنودی و رضایت الهی است. لذا، مسلمانان جهت تحقق آن به هرگونه امکانات و موقعیت و اسبابی تمسک و توسل می جویند

تمسک و توسل، اشکال و جلوه های گوناگونی دارد از جمله: توسل به اسماء الهی، توسل به اعمال صالحه، توسل به دعای صالحان و توسل به جاه و مقام صالحان زنده و متوفی.

برای بررسی نظریه ی توسل و توضیح دیدگاه ها و تبیین انواع آن، از آیات قرآنی و احادیث نبوی و روایات و منابع معتبر دینی، عرفانی و کلامی بهره برده ایم. از انواع مختلف توسل، توسل به جاه و مقام صالحان زنده و متوفی مخالفانی دارد که ابن تیمیّه و محمد بن عبدالوّهّاب از سرشناسان این گروه می باشند. بنیاد این پژوهش بر روش و شیوه ی کتابخانه ای و تحلیل محتوا استوار است. ابتدا آیات و احادیث مورد استناد موافقان و مخالفان مورد مطالعه قرار گرفته، یادداشت برداری شد. و پس از آن با مطالعه ی دقیق دواوین شعری شعرای قرن ششم تا نهم، شواهد شعری مرتبط با انواع و اقسام مختلف توسل را استخراج و یادداشت برداری نمودیم. سپس با تلفیق آیات و احادیث و شواهد شعری، بازتاب نظریه ی توسل در شعر شاعران دوره ی مورد نظر بررسی شده است. از نتایج قطعی آن، آگاهی از بازتاب وسیع اشکال گوناگون توسل، به ویژه، توسل به صالحان، پیران طریقت، اولیاء الهی و دعای خیر آنان در شعر عرفانی فارسی است.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول - کلیات
۲.....	۱-۱ مقدمه
۳.....	۲-۱ تعریف مسأله و فرضیات
۱۴.....	۳-۱ هدف و ضرورت تحقیق
۱۴.....	۴-۱ پیشینه تحقیق
۱۶.....	۵-۱ روش اجرای تحقیق
	فصل دوم - مبانی نظری تحقیق
۱۸.....	۱-۲ انسان و ضرورت بازگشت وی به سوی خداوند
۱۹.....	۲-۲ تعدد راه های رسیدن به خداوند
۲۰.....	۳-۲ توسل
۲۲.....	۴-۲ انواع توسل
۲۳.....	۱-۴-۲ توسل به اسماء الهی
۲۴.....	۱-۱-۴-۲ اسم اعظم
۲۷.....	۲-۴-۲ توسل به اعمال صالحه
۲۷.....	۱-۲-۴-۲ شریعت
۳۰.....	۳-۴-۲ توضیح و تفسیر پاره ای از اصطلاحات و تعبیر
۳۰.....	۱-۳-۴-۲ توحید
۳۲.....	۲-۳-۴-۲ شرک
۳۳.....	۳-۳-۴-۲ طریقت یا سیر و سلوک یا تصوّف
۳۴.....	۴-۳-۴-۲ منازل یا مراتب
۳۵.....	۵-۳-۴-۲ مرید یا سالک

- ۳۵..... مراد، شیخ، استاد، ولی، رهبر و پیر ۶-۳-۴-۲
- ۳۶..... قطب یا انسان کامل ۷-۳-۴-۲
- ۳۹..... درباره ی ارزش و مقام صوفیان و اولیاء در نظام هستی و نزد پروردگار ۸-۳-۴-۲
- ۳۹..... علم اولیاء ۹-۳-۴-۲
- ۴۱..... اولیاء مایه ی رحمت الهی و واسطه ی رسیدن رحمت ۱۰-۳-۴-۲
- ۴۱..... ولایت اولیاء ۱۱-۳-۴-۲
- ۴۲..... قدرت و کرامات اولیاء ۱۲-۳-۴-۲
- ۴۳..... اولیاء مستجاب الدعوه اند ۱۳-۳-۴-۲
- ۴۵..... لزوم حضور مرشد و پیر و ضرورت پیروی از آن ۱۴-۳-۴-۲
- ۴۸..... شفاعت ۱۵-۳-۴-۲
- ۵۴..... توسل به دعای صالحان در حال حیات ۴-۴-۲
- ۵۹..... توسل به جاه و ارزش صالحان در حال حیات ۵-۴-۲
- ۶۲..... توسل به غیر از رسول اکرم (ص) ۱-۵-۴-۲
- ۶۴..... توسل به جاه و مقام و دعای پیامبران و صالحان بعد از وفات و در نزد قبور آنان ۶-۴-۲
- ۶۷..... دلیل دیگر که در عرفان مطرح است ۱-۶-۴-۲
- ۶۸..... شبهات مطرح شده از سوی مخالفین مسئله ی توسل ۵-۲
- ۷۵..... جواز توسل از دیدگاه موافقین مسئله ۶-۲
- ۷۶..... ضرورت توسل از دیدگاه قرآن ۱-۶-۲
- ۷۸..... توسل سلف صالح ۲-۶-۲
- ۷۸..... توسل به پیامبر (ص) قبل از تولد ایشان ۳-۶-۲
- ۷۹..... توسل به پیامبر (ص) در حال حیاتش ۴-۶-۲
- ۷۹..... توسل به پیامبر (ص) بعد از فوت ایشان ۵-۶-۲
- ۸۰..... توسل به غیر از پیامبر (ص) ۶-۶-۲

- ۷-۲ تشریح برخی از شبهات بی‌اساس مطرح شده از سوی مخالفین که..... ۸۲
- ۱-۷-۲ مسأله‌ی مشرک بودن توسل‌کنندگان ۸۲
- ۸-۲ مجاز عقلی در توسل ۸۷
- ۹-۲ ارواح زنده‌اند و نخواهند مرد، توسل به مرده و زنده فرقی ندارد ۸۸

فصل سوم - بحث و بررسی

- ۱-۳ انعکاس توسل به اسماء الهی در شعر قرن ششم تا نهم ۹۳
- ۲-۳ انعکاس توسل به اعمال صالحه در شعر قرن ششم تا نهم ۹۶
- ۳-۳ انعکاس توسل به صالحان ۱۰۵
- ۱-۳-۳ انعکاس توسل به دعای صالحان ۱۰۵
- ۲-۳-۳ انعکاس توسل به جاه و مقام صالحان و اولیاء الهی در حال حیات ۱۱۰
- ۱-۲-۳-۳ اولیاء و مشایخ جواسیس القلوبند و واقف به امراض معنوی ۱۱۰
- ۲-۲-۳-۳ اولیاء و صالحان باعث پرورش مردم و وسیله رسیدن فیض‌اند ۱۱۳
- ۳-۲-۳-۳ اولیاء الهی هدایت‌کننده به سوی حقند ۱۱۷
- ۴-۲-۳-۳ ارزش و مقام صالحان و اولیاء الهی در جهان هستی و علی‌الخصوص نزد خداوند ۱۱۹
- ۵-۲-۳-۳ قدرت اولیاء و تصرف آنان که ناشی از قدرت حق است ۱۲۳
- ۶-۲-۳-۳ اولیاء الهی ناظر به حق و آینه‌ی او و متصل به او هستند ۱۲۷
- ۷-۲-۳-۳ اولیاء الهی مستجاب‌الدعوه‌اند ۱۳۱
- ۸-۲-۳-۳ زمین خالی از اولیا نیست و آنان باعث پایداری جهانند ۱۳۲
- ۹-۲-۳-۳ اولیاء الله قدرت شفاعت دارند ۱۳۴
- ۳-۳-۳ توسل به جاه و مقام صالحان و اولیاء متوقی و قبور آنان ۱۵۹

فصل چهارم - نتایج

- ۱-۴ نتیجه‌گیری ۱۶۵
- فهرست آیات ۱۶۹

۱۷۲.....	فهرست احادیث و روایات
۱۷۴.....	فهرست مأخذ و منابع

فصل اول

کلیات

۱-۱ مقدمه

اعتقادات و باورهای هر انسانی مسیر را برای آینده‌ی وی روشن می‌سازد و عقاید و افکار، اصلی‌ترین جوهر مؤثر در پیشبرد اهداف بشری است. در دین اسلام هم سفارش بر این است که صحت انجام خالصانه‌ی اعمال، منوط به صحت عقیده است و طبیعتاً اگر عقیده‌ی دارای لغزش و کاستی باشد نتیجتاً عمل سرزده ناشی از آن عقیده نیز، دارای لغزش خواهد بود.

فلسفه‌ی بعثت انبیاء و رسولان الهی نیز، جهت پاکسازی همین عقاید بوده است تا انسانها با شمع روشنی بخش هدایت آنان مسیر را پیدا نمایند و به سر منزل مقصود نائل آیند.

ادبیات فارسی، به علت وسعت مشرب، تقریباً تمامی عقاید مختلف جامعه‌ی ایرانی اسلامی را در خود گنجانده است. با مطالعه‌ی ادبیات فارسی بسیاری از عقاید رایج در دوره‌های مختلف، قابل مشاهده و فهم است. نظریه‌ی توسل هم که جزء اصلی‌ترین عقاید اسلامی به شمار می‌آید به طور گسترده‌ای در کتب عرفانی و شعری مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. و به خصوص در قرون ششم تا نهم که می‌توان از آن به عنوان اوج بالندگی شعر عرفانی و شعر دینی و مذهبی یاد کرد، بدین نظریه پرداخته شده است.

سیر پژوهش این پایان‌نامه بدین طریق است که با انتخاب روش کتابخانه‌ای، ابتدا آیات و احادیث مختلف در جهت تأیید و ردّ مسئله‌ی توسل مورد مطالعه قرار گرفت سپس از مواردی که مرتبط با موضوع توسل، چه در تأیید و قبول آن و چه در ردّ این مسئله بودند، یادداشت برداری شد. پس از آن از دیگر کتب که به نوعی مرتبط با موضوع عقیده‌ی اسلامی، دینی بودند استفاده شده و موارد مورد نیاز فیش برداری شدند و پس از آن با مطالعه‌ی دقیق دواوین شعری شعرای قرن ششم تا نهم، شواهد شعری مرتبط با انواع و اقسام مختلف توسل را استخراج نموده و یادداشت نمودیم. و سپس با تلفیق آیات و احادیث و شواهد شعری به بحث و بررسی نظریه‌ی توسل و انواع آن همّت گماشتیم.

بخش‌های مختلف مربوط به بحث و بررسی این رساله، مباحثی به قرار زیر است:

بررسی لزوم بازگشت انسان به سوی خداوند و اینکه خواه یا ناخواه انسان ناگزیر به بازگشت به مبدأ خلقت است و برای همین امر نیاز به دستاویزی دارد تا مورد حمایت پروردگار قرار گیرد. از این دستاویز، به عنوان انواع مختلف توسل یاد شده است و پس از آن انواع مختلف توسل مورد بحث و بررسی و تعریف و استناد قرار گرفت.

در بخش بعد، تعاریفی از عقایدی همچون شرک، توحید، شفاعت، خصایص و کرامات اولیاء و صالحان و باورهای رایج در میان صوفیّه به همراه شواهد آیاتی و حدیثی و روایتی ارائه شده است. در قسمت توسل به جاه و مقام صالحان در حال حیات و متوفی که مخالفینی در میان فرق اسلامی دارد به بحث و بررسی نظرات و اعتقادات دو تن از پیشوایان ابن نظریّه یعنی ابن تیمیّه و محمد بن عبدالوهاب پرداخته ایم و شبهاتی را که آنان در این مورد ایجاد نموده اند مطالعه و با دلایل موافقین این نظریّه به جواب گویی پرداختیم .

در همین راستا و در کارآیی صالحان و اولیاء جهت توسل به آنان پاره ای از کرامات ایشان، اعم از قدرت کرامات و شفا بخشی و علم ایشان و قدرت مطلق و ولایت الهی و مستجاب الدعوه بودن آنان توضیح داده شده است در بخش بعد انواع شواهد تاریخی درباره ی توسل و انجام آنان توسط سلف صالح ذکر شده بیان گردیده است که به پیامبر اکرم (ص) قبل از تولّد ایشان و در حال حیات و پس از مرگ، یعنی در کنار روضه ی ایشان توسل شده است.

در فصل سوّم نیز شواهد شعری مختلف از مثنوی مولانا و منطق الطّیر عطار و دواوین شعری دیگر شاعران دوره ی مورد بررسی ما، اعم از حافظ و سعدی و جامی و سنایی درباره ی انواع مختلف توسل، مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

۲-۱ تعریف مسئله و فرضیات

توسل ، کسی یا چیزی را وسیله قرار دادن برای رسیدن به هدفی (انوری ، ۱۳۸۱: ذیل توسل)
نزدیکی یافتن به چیزی وبه کاری . يُقَالُ تَوَسَّلَ إِلَيْهِ بِوَسِيلَةٍ أَي عَمِلَ تَقَرُّبَ بِهِ إِلَيْهِ بِه نقل از منتهی العرب " (دهخدا ، ۱۳۴۳ : ذیل توسل).

مراد از توسل در فرهنگ اسلامی ، طلب وسیله برای تقرب و جلب خشنودی خدا است. در منابع لغوی توسل از ریشه (وَسَلَ) که (وسیله) نیز از این ریشه است به معنای قُربت گرفته شده است. (لسان العرب ، ابن منظور ، ذیل ریشه وسل ؛ طبری ، جامع البیان فی تفسیر القرآن ، ۱۴۱۲ ، بیروت ، ۶ ، ۲۲۶) توسل در معنای خام خود ناظر بر طلب هر نوع وسیله است اعم از توسل به اسماء الله ، توسل به اعمال صالح خویش و توسل به صالحان و اولیاء . در وسیله جستن به خدا با توسل به اسماء الله و اعمال صالحه و اموری از این دست ، اختلافی بین فرق اسلامی نیست. بلکه آیات و احادیث بسیاری نیز موید آن است. آیاتی چون : (وَ لِلّٰهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنٰی فَادْعُوهُ بِهَا) [اعراف : ۱۸۰] و از احادیث : (اللهم بعلمک الغیب و قدرتک علی الخلق أحنینی ما علمت الحیاء خیرا لی ...) (سیوطی ، ۱۴۰۴ ، ص: ۲۹۴).

و در توسل به اعمال صالح (الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا إِنَّنَا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَ قِنَا عَذَابَ النَّارِ) [آل عمران : ۱۶] که در این آیه با توسل به عمل صالحه ی خویش که همان ایمان باشد (آمنا) غفران ذنوب و رهایی از عذاب آتش دوزخ را از خدا خواستار اند. و در متون روایی ، حدیث آن سه نفر محصور در غار ، مشهور است که هر سه با توسل به اعمال صالحه ی خویش از خداوند رهایی طلبیدند. (بخاری، ۱۴۰۷: ۴۵۲). اما در باب توسل به صالحان و اولیاء ، بین مسلمین اختلافاتی در گرفته است. توسل به اولیا خود به سه دسته تقسیم می شود : اول (توسل به دعای صالحان و کسانی که امید اجابت دعای ایشان می رود ، قبل و بعد از وفات. دوم) توسل به جاه و حرمت اولیا و صلحا . سوم) توسل مستقیم به اولیا و مدد خواستن از روح آنان.

در توسل به دعای صالحان هیچ اختلافی بین مسلمین نیست و نصوص معتبر موید آن است. مانند حکایت آن شخصی که وارد مسجد پیامبر شد و به ایشان عرض کرد : « ادع الله أن یغیثنا » (همان ، حدیث ۱۰۱۳) یا حکایت توسل خلیفه دوم به عباس ، عموی پیامبر در دعای استسقاء دعا کرد : (اللهم إنا کنا إذا أجدبنا توسلنا إلیک بنبینا فتسقینا و إنا نتوسل إلیک بعمّ نبینا فاسقنا) (همان حدیث ، ۱۰ ، ۱۰). اما اختلافی که در این مورد مطرح شده موضوع توسل به دعای صالحان پس از مرگ است. که مخالفان و موافقان این موضوع دلایل خویش را ارائه کرده اند. مخالفان با استناد به همان حدیث طلب باران توسط خلیفه دوم به دعای عباس بیان داشته اند، که اگر توسل بعد از وفات جایز بود همانا خلیفه به خود پیامبر توسل می جست نه به دعای عموی پیامبر. اما در توسل به جاه و حرمت انبیاء و اولیاء ، تقریباً می توان گفت غیر از سلفیون افراطی ، در بین مسلمانان اختلافی در این مورد درنگرفته است. و

در تایید آن به روایاتی استناد کرده اند . از جمله روایت آن نابینایی که وارد مسجد پیامبر شد و از رسول خدا(ص) طلب شفاعت کرد ، پس از گفتگو های آن نابینا و رسول خدا (ص) ، به دستور پیامبر ، نابینا وضو گرفت و این دعا را کرد : (اللهم إني أسألك و أتوجه بنبيك صلى الله عليه و سلم نبي الرحمة، يا رسول الله، إني توجهت بك إلى ربي في حاجتي هذه، لتقضى لي، اللهم فشفعه في) (دستگیر، ۱۳۸۹: ۲۷) .

و اما اختلاف اساسی که در باب توسل بین فرق اسلامی به وجود آمده است در توسل مستقیم به اولیا و مدد خواستن از روح آنان است. که توسل به دعای اولیاء بعد از وفات که پیش از این ذکر آن رفت نیز داخل در این مورد است.

موافقان ، اولیاء را ماذون من عندالله دانسته و تصرف آنان در عالم پس از وفات را نیز جایز می دانند. لذا در دفع مضرت و جلب منفعت متوجه ارواح اولیاء شده و از آنان حاجات خویش را می طلبند. البته چنانکه گفتیم ، طرفداران این عقیده ، با کنار گذاشتن باورهای رایج در بین عوام ، اولیاء را ماذون من عندالله می دانند و در نهایت روایی حاجات را از خدا می دانند نه از اولیاء . به عبارتی دیگر آنان انبیاء و اولیاء را برابر خدا مستقل نمی دانند که مالک نفع و ضرری برای کسی باشد بلکه آنان اراده ی خدا را ما فوق هر اراده ای می دانند و در صورتی که خداوند بخواهد ، شفاعت انبیاء و اولیاء در حق شفاعت خواهان مقبول می افتد. (من ذا الذی یشفع عنده الا یأذنه) [بقره : ۲۵۵] در بیان مهم ترین دلایل موافقان توسل به انبیاء و اولیاء پس از وفات می توان به آیات و احادیث زیر اشاره کرد:

آیات : « يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ » [مائده : ۳۲] ای مؤمنان، از خداوند پروا بردارید و به سوی او وسیله [تقرب] بجویید و در راهش جهاد کنید باشد که رستگار شوید. (البته لازم به توضیح است که بسیاری از مترجمین قرآن عبارت (ابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ) را چنین ترجمه کرده اند : [و به او [توسل و] تقرب جویید / ترجمه فولادوند] و (به سوی او راه جویید / ترجمه گرامرودی).

موافقان توسل این آیه را روشن ترین دلیل در اتخاذ وسیله برای تقرب به خدا می دانند . اما در باره ی چیستی این وسیله نظرات مختلفی در تفاسیر ارائه شده است. در بعضی از تفاسیر روایی شیعی علاوه بر تطبیق روایات مختلف با آیه مذکور در باب وسیله ، از امامان معصوم تعبیر به وسیله می شود مانند

این روایت : (قال: قال أمير المؤمنين (عليه السلام) في قوله تعالى: وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ: «أنا وسيلته»)
(بحرانی، ۱۴۱۶:ص ۲۹۲).

آیه ی دیگری که موافقان توسل به اولیاء پس از موت به آن استناد جسته اند ، آیه ی ۶۴ سوره ی نساء است که می فرماید : (وَ لَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا) (نساء:) و اگر آنان هنگامی که به خویش ستم روا داشتند نزد تو می آمدند و از خداوند آمرزش می خواستند و پیامبر برای آنان آمرزش می خواست خداوند را توبه پذیر بخشاینده می یافتند.

از نظر موافقان این آیه صراحتاً بخشوده شدن گناهان را در گرو توبه از درگاه خداوند و طلب استغفار از پیامبر می داند . لذا در ذیل این آیه برخی از مفسرین حکایاتی را ذکر می کنند که موید توسل به اولیاء پس از مرگ آنان است.

احادیث : اما از مهمترین احادیثی که موافقان توسل به آن استناد جسته اند از این قرار است:

الف) توسل به پیامبر

مهمترین روایت ، در مکتب اهل سنت، همانطور که پیش از این ذکر کردیم ، حکایت آن شخص نابینایی است که به حضور پیامبر (ص) آمد و از آن حضرت باز یافتن بینایی اش از خدا (استشفاع کرد) . حضرت نیز دعایی به او آموخت که اینچنین بود : (اللهم إني أسألك و أتوجه بنبيك صلى الله عليه و سلم نبي الرحمة، يا رسول الله، إني توجّهت بك إلى ربي في حاجتي هذه، لتقضي لي، اللهم فشقه في)
(ابن حنبل، ۱۳۱۳ : ص ۱۳۸).

از احادیث دیگری که توسل به پیامبر را توجیه می کند ، توسلی است که عمر بن خطاب (رض) برای استسقاء در زمان حیات پیامبر(ص) به آن حضرت جست .

عالمانی چون ابوالعباس خطیب در کتاب [وسیلة الاسلام بالنبي ، چاپ سلیمان صید ، بیروت ، ۱۹۸۴] و شوکانی در کتاب [الدر النضید ، بیروت، دارالندوة الجديدة] به تفصیل به این احادیث برای جواز استشفاع و توسل به پیامبر (ص) تمسک کرده اند. اما برخی چون ابن عبدالسلام از فقهای شافعی بر این باورند که توسل جز به پیامبر (ص) در احادیث تایید نشده است. ضمن آنکه در باره ی صحت اخبار در جواز توسل به شخص پیامبر (ص) نیز تردید کرده است. [مبارکفوری، محمد عبدالرحمان، تحفة الاحوذی، بیروت، دارالکتب العلمیه ، ج ۱۰ ، ص ۲۵] در راستای همین اندیشه است که برخی

چون شهاب الدین تمیمی هرگونه توسل به جز خدا حتی به پیامبر (ص) را ممنوع می شمردند و همین امر باعث شد تا در سال ۷۲۵ ق وی را از مصر اخراج کنند. (حسینی، بی تا: ص ۱۳۸)

همزمان با وی تقی الدین سبکی (د ۷۴۶ق)، از عالمان شافعی، باب ۸ از کتاب شفاءالسقام را به موضوع توسل به پیامبر(ص) اختصاص داد و ضمن تأکید بر اینکه جواز این توسل نزد همگی متدینان معلوم است و تا پیش از تشکیک ابن تیمیه، در این باره منکری وجود نداشته است. (سبکی، ۱۳۷۱، ص: ۱۶۰). وی سپس به دنبال منازعات مطرح شده در این باره، توسل به پیامبر(ص) را در ۳ مقطع، پیش از خلق آن حضرت، در مدت زندگی آن حضرت، و پس از وفات آن حضرت تقسیم کرده، و ضمن تأکید بر جواز توسل به پیامبر(ص) در هر ۳ مقطع، با نمونه‌هایی از احادیث و روایات به تأیید دیدگاه خود پرداخته است (همان، ص ۱۶۱-۱۶۸). وی کاربردهای اصطلاح توسل به پیامبر(ص) را از حیث معنا نیز بر چند نوع دانسته است: نوع اول به معنای طلب حاجت از خداوند به وجهت یا برکت کسی یا چیزی، نوع دوم به معنای طلب دعا از فردی وجیه، و نوع سوم خواستن چیزی از پیامبر(ص) به این معنا که او می‌تواند با شفاعت نزد خداوند سبب برآورده شدن آن حاجت گردد و در تأیید هر نوع نیز به احادیثی استناد کرده است (همان، ص ۱۶۱، ۱۶۹، ۱۷۴). این طبقه‌بندی سبکی درباره ی توسل به معنای عام خود نیز می‌تواند مصداق داشته باشد.

ب) توسل به کسانی جز پیامبر (ص)

حدیثی است که متضمن این عبارت است: «اللهم انی اسألك بحق السائلین علیک...» (ابن حنبل، ۱۳۱۳: ص ۲۱) و (ابن ماجه، ۱۹۵۲: ص ۲۵۶). حدیث دیگر در این زمینه توسل خلیفه ی دوم (رض) به عباس، عموی پیامبر (ص) در طلب باران است که با تعبیر توسل و استشفاع آمده است که قبلاً به آن اشاره کردیم. (بخاری، ۱۴۰۷: ص ۳۴۲).

در احادیث شیعه نیز از توسل به اهل بیت (ع) سخن بسیار آمده است. (مثلاً در کتاب امالی اثر ابن بابویه، ص ۵۵۳، قم، ۱۴۱۷ق).

پاره ای از مخالفان و ناقدان نظریه ی توسل استمداد از اولیای خدا و توسل به قبور آنها را ادامه ی بت پرستی عرب می دانند. ابن کلیبی می نویسد: عرب شیفته ی بت پرستی بود؛ برخی خانه ای را می پرستیدند برخی تندیزی را و دیگری به هیچ یک دسترسی نداشت و نمی توانست معبدی بسازد سنگی را که می پسندیدند در آستانه ی حرم و یا جلوی خانه اش نصب می کرد و گرد آن مانند کعبه طواف

می نمود و هر گاه عربی به مسافرت می رفت و به منزلی می رسید آنجا چهار پاره ی سنگ بر می داشت بهترینش را بت معبود می کرد و سه تای دیگر را پای دیگ می گذاشت و در منزل بعدی همین عمل را تکرار می نمود. اعراب برای همین مقدسات مذکور به عنوان قربانی شتر و گوسفند و بز می کشتند و بدین گونه تقرب می جستند (شوقی ضیف، ۱۲۶۴:ص ۱۰۱).

اما مخالفین توسل به انبیاء و اولیاء پس از وفات آن حضرات ، با استناد به آیات و احادیث ، به دلایل موافقان توسل پاسخ هایی داده اند. از جمله می توان به پاسخ مفصل و مشروح ، سید محمود آلوسی (از مفسران قرآن که خود از مخالفین توسل به غیر خدا هست) اشاره کرد که در تفسیر روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، ج ۳، ص: ۲۹۴ تا ۲۹۸ ، به آن پرداخته است.

توسل در نزد جمع کثیری از صوفیان از مهم ترین روشهای سلوک معنوی به شمار می رود. از نظر بسیاری از اهل تصوّف اولیای الهی که همان مشایخ صوفیه هستند از منزلت بسیار والایی در نزد خداوند برخوردارند و به قیاس با زندگی روزمره همانطور که برای رفع نیازهای زندگی گریزی از توسل به وسایل نیست در حل مشکلات معنوی نیز شایسته است به روحانیت اولیا توسل شود. (یافعی، ۱۳۸۱: ص ۲۷۳).

ابوالحسن شاذلی در باب جواز توسل و شفاعت ، مردم را به دو دسته تقسیم می کند : از نظر او دسته ای از مردم هستند که هنوز اندیشه و افکار آنان درباره ی توحید شکل کامل نگرفته است و میان شک و یقین سرگشته اند. شاذلی توسل را برای این دسته از مردم شایسته نمی داند ، چه بیم آن دارد که به اشتباه وسیله ها را عامل و فاعل رستگاری بدانند و نیز فراموش کنند که توسل بدون داشتن عمل صالح سودمند نیست. در مقابل دسته ی دیگر مردم که به درجه ای رسیده اند که توحید و محبت به خداوند در وجود آنها شکل گرفته است، در صورت توسل به شخص یا عملی دچار گمراهی نمی گردند و از این رو توسل برای آنان جایز است (عمار، ۱۹۵۱:ص ۲۵۵)

درباره ی توسل تا پیش از ابن تیمیه (۷۲۸ ق) به طور مستقیم به بحث و گفت و گوی نظری پرداخته نشده است و به بابی با عنوان توسل در کتابهای کلامی یا حدیثی یا ردیه نگاشته ها بر نمی خوریم. ابن تیمیه و سپس پیروان وی موسوم به سلفیه تاکنون، به طور پیگیر به نقد توسل پرداخته، و گونه هایی از آن را نامشروع، بدعت و حتی مستلزم شرک دانسته اند. آنان در یک دسته بندی برگرفته از احادیث، توسل را یا به اعمال و رفتار نیک افراد می دانند، یا به معنای واسطه قراردادن

شخصی دیگر - اعم از زنده یا مرده - که در این صورت نیز نقش آن شخص یا صرفاً در حد دعای خیری است که به درگاه خدا انجام می‌دهد، یا آن شخص خود واسطه میان خدا و بندگان قرار گرفته، به ظلت او توسل می‌شود.

ابن تیمیه در رساله‌ای مستقل با عنوان "قاعدة جلیلة فی التوسل و الوسيلة" بر مبنای همین تقسیم‌بندی از دو گونه توسل مشروع و نامشروع یاد می‌کند (ابن تیمیه، ۱۳۹۰: ص ۴۸-۵۱). گونه‌ی اول آن است که ایمان و عمل صالح به عنوان واسطه‌ای برای تقرب به خدا قرار گیرد، یا آنکه کسی از پیامبر (ص) یا هر بنده دیگری در زمان حیات و در حال حضور، درخواست دعای خیر کند که این نیز تنها در صورتی ممکن است که آن فرد خود اهل ایمان باشد، وگرنه دعای پیامبر (ص) و دیگری برای غیر مؤمنان سودی ندارد. همچنین سوگند دادن خدا به پیامبر (ص) و نیز واسطه قرار دادن مقام و منزلت پیامبر اکرم در طلب حاجت از خدا بدعت و نامشروع تلقی شده است. از این رو توسل به ذات پیامبر (ص) و دیگران در هیچ حال جایز نیست و بدعت تلقی می‌شود و درخواست دعای خیر از ایشان نیز تنها در زمان حیات و به طور مستقیم و رودرروی او سنت صحابه معمول بوده است و جز آن هر چه باشد، بدعت تلقی می‌شود (رشید رضا، بی تا: ج ۶، ۳۷۱-۳۷۷).

بسیاری از دانشمندان مذاهب اسلامی بر نگرش ابن تیمیه در نقد توسل، اعتراضاتی کرده، و ردیه‌های متعددی بر او نگاشته‌اند (برای نمونه، سبکی، علی، شفاء السقام، به کوشش محمد رضا حسینی جلالی، قم، ۱۴۱۹ق ص: ۲۴۵-۳۲۰؛ سمهودی، وفاء الوفاء باخبار دار مصطفی، ص: ۱۳۷۱، بیروت، ۱۴۰۴ق/۱۹۸۴م؛ نبهانی، یوسق، شواهد الحق فی الاستغاثة بسید الخلق، سراسر کتاب، به ویژه ص ۳۸۶، بیروت، ۱۴۱۷ق).

در این ردیه‌ها بیشتر بر تحلیل ماهیت رفتار افراد در توسل به صالحان و نیکان، و در نتیجه رد اتهام شرک نسبت به توسل پرداخته شده، و در کنار آن به آیه‌ی ۳۵ سوره‌ی مائده و نیز آیاتی دیگر که از استغفار پیامبر (ص) برای مؤمنان یاد گردیده استناد شده است. (برای نمونه، نک: یوسف / ۹۷-۹۸؛ منافقون / ۵/۶۳) و همچنین روایاتی که از توسل صحابه به پیامبر اکرم (ص) در حیات و ممات ایشان حکایت دارند).

بحث و گفت‌وگو درباره‌ی توسل در سده‌های اخیر تحت تأثیر جریان رو به رشد وهابیت بیش از گذشته مورد توجه قرار گرفته، و ردیه‌نویسی از هر دو سوی موافق و مخالف بسیار رونق داشته است

برای نمونه می توان به دو کتاب از مخالفان و موافقان اشاره کرد. کتاب کشف الارتیاب فی اتباع محمد بن عبدالوهاب، اثر محسن امین ، قم، نشر کتابخانه بزرگ اسلامی و در مقابل آن که از حرکت سلفیه دفاع می کند کتاب ، دعاوی المناوئین لدعوة الشیخ محمد بن عبدالوهاب، اثر محمد عبداللطیف ، ریاض، ۱۴۱۲ق .

غالباً و در طول تاریخ اسلام علی الخصوص در حوزه ی اندیشه ها ی عرفانی ،اصل توسل و استمداد از اولیای خدا مورد توجه و پذیرش بوده است و بعضاً یکی از اصول اولیه و مهم و حیاتی فرق عرفانی بوده است

استمداد از پیر طریقت و برقراری ارتباط با او همواره مورد تاکید بوده است .

شعر فارسی نیز- با توجه به اینکه پس از اسلام بخش عظیمی از درون مایه ی خود را از اصول و مبانی دینی اسلام گرفته است، علاوه بر شعریت و بعد هنری خود،به منزله ی تاریخی است ،که مسیر تحول عقاید فلسفی و دینی و عرفانی قوم ایرانی را بازگو می کند .به ویژه پس از قرن پنجم و با ظهور سنایی و ورود عنصر عرفان به حریم شعر، در قرن های ششم و هفتم و هشتم و نهم.

از آنجا که مهمترین ویژگی ادبیات چهارقرن مورد نظر حضور پررنگ عنصر عرفانی در آن است و نیز با عنایت به اینکه اصل توسل و استمداد از اولیا و انبیا و پیران طریقت جزئی از مبانی نظری و اعتقادی صوفیه است ، نظریه و موضوع توسل ، به صورتی وسیع و دراز دامن در ادبیات فارسی قرون مورد نظر انعکاس یافته است . مانند نمونه های زیر:

غزالی در باب تصرف اولیا در اشیا و اجسام می گوید:

"ولکن ببايد دانست که روا بود که بعضی از دل ها که شریفتر و قوی تر بود و به جواهر ملائکه نزدیکتر و مانندتر بود،اجسام دیگر بیرون از وی مطیع وی گردند و چون همت در بیماری افکند بهتر شود و هم در تندرستی افکند بیمار شود و همت در آن بود که بار آن آید ،بیاید .(غزالی،۱۳۶۴: ۳-۳۰)

موضوع توسل و دریافت فیض ،ارتباطی مستقیم با اصل ولایت دارد این حکم که از اصطلاحات کلیدی و محوری عرفان ابن عربی است و بر این اساس حاکی است که {انسان کامل} فانی در حق و باقی به رب مطلق بوده و جهات بشری و صفات امکانی او در جهت ربّانی فانی گشته و صفات بشری او مبدل به صفات الهی گشته است. (بختیار،۱۳۸۸:۲۳۰)